

شمسِ خیال و تاویل

داود اسپرہم

پبلشرز
پروفیسر ڈاکٹر
محمد رفیق

تمثيل، خيال و تأويل

تأليف:

دكتور داود اسپرهم

عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبائی

تمثیل، خیال و تأویل

تألیف:

دکتر داود اسپرهم

زیر نظر معاونت پژوهشی دانشگاه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۷-۳۳۹-۶

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی

ویراستار: فریبا محمودی سر ویراستار: دکتر نازیلا فرمانی انوشه

طراح جلد: سمیرا حاجی‌گلدی نمایه‌ساز: سیده زهرا طباطبائی

صفحه آرا: فریده دیوباد ناظر فنی: رضا دنیوی

مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی؛ تهران، بزرگراه شهید همت،

دهکده المپیک، میدان ورزش

تلفن مرکز انتشارات: ۴۴۷۳۷۵۶۰ صندوق پستی: ۱۵۸۱۵/۳۴۸۷

چاپ اول ۱۳۹۷ شماره‌گان: ۲۰۰ قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

گفتار ناشر

ماهیت پژوهشی دانشگاه در دوران جدید بیش از دوران‌های قبل رسمیت می‌یابد؛ از بعد تاریخی، پیش از تأسیس نهاد دانشگاه، جامعه با پدیده آموزش رسمی آشنا بوده، هرچند که این آموزش مبتنی بر محفوظات بوده است؛ اما تحول مهمی که ظهور دانشگاه در ماهیت و بنیان آموزش ایجاد کرد، ظهور آموزش مبتنی بر پژوهش بود. به عبارت دقیق‌تر آنچه در دانشگاه باید آموزش داده می‌شد نه ترجیحات شخصی بلکه نتیجه پژوهش‌های عمیق و پردامنه در حوزه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی بود؛ بدین‌سان دانشگاه فضای امنی برای تأمل، تفکر، پژوهش و انتشار این‌گونه پژوهش‌ها گردید. البته شیوه سنتی انتشار پژوهش‌ها، انتشار شفاهی یا همان چیزی بود که از دیرباز آموزش نامیده می‌شد؛ اما اکتشافات جدید علمی جز با انباشت و نقادی دانش‌های قبلی اتفاق نمی‌افتد و بدین ترتیب بود که راه‌های جدیدی برای انتشار و انباشت دانش و خصوصاً انتشار آثار به شکل مکتوب (کتاب، مجله، بانک‌های اطلاعاتی و...) پیدا شد.

تأسیس نهاد انتشاراتی دانشگاه‌ها، در جایگاه بخش اجتناب‌ناپذیر توسعه علمی شایان اهمیت است. مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی در مقام بزرگ‌ترین دانشگاه علوم انسانی کشور نیز از این قاعده مستثنی نیست، به طوری که هم می‌تواند در انتشار افکار، اندیشه‌ها، نظریات و تولیدات علمی استادان، دانشجویان و اصحاب دانش کوشا باشد و هم به نیازهای علمی جامعه پاسخ گوید.

فعالیت مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه از سال ۱۳۹۲ با احیای شورای انتشارات دانشگاه
مشکل از استادان فعال و پربکار در عرصه پژوهش و انتشار و نمایندگان شوراهای انتشارات
دانشکده‌ها و مراکز پژوهشی وارد مرحله جدیدی شد. در این دوره همگام با تحول اساسی
در کیفیت و کمیت آثار منتشرشده، رویکرد نوینی نیز مبتنی بر اولویت آثار بنیادین، بومی و
برگرفته از تأملات نظری و عملی استادان در پیش گرفته شد. البته در این میان، ترجمه آثار
کم‌نظیر و بی‌مانند در کشور با موافقت شورای انتشارات دانشگاه نیز مورد غفلت قرار نگرفته
است. هرچند تا نایل به مطلوب فاصله زیادی وجود دارد و همکاری همه استادان و
پژوهشگران را می‌طلبد؛ اما در همین مدت کوتاه نیز سالانه بالغ بر یک‌صد عنوان از آثار
استادان دانشگاه به زیور طبع آراسته شده است و امید می‌رود این روند با کیفیتی بالاتر
همچنان در مسیر رشد و ترقی پیش رود.

کتاب حاضر از جمله آثار دانشگاه است که پس از طی فرایند بررسی و داوری‌های علمی و
ادبی، اینک در اختیار خوانندگان محترم قرار می‌گیرد. امید می‌رود علاقه‌مندان و خوانندگان
این اثر نیز مانند سایر آثار دانشگاه، صاحبان اثر را از نقدهای مشفقانه خود بهره‌مند سازند.

مرکز چاپ و انتشارات

دانشگاه علامه طباطبائی

به دختران دانش‌ورن ادب‌خوان و آداب‌دانم بد!

او که حق و حقوق بشر می‌شناسد و به همهٔ انسان با حرمت می‌نهد.

تیرماه ۱۳۹۴ - تهران

فهرست مطالب

- بخش اول: عالم تمثيل ۱
- فصل اول معرفت‌شناسی تمثيل ۳
- تمثيل و جایگاه آن در انواع سخن ۳
- نگاهی به تمثيل در لغت و اصطلاح ۴
۱. قیاس ۵
۲. استقراء ۶
۳. تمثيل ۶
- نگاهی به تمثيل در بین فیلسوفان مسلمان ۷
- نگاهی دیگر به تمثيل و رابطه آن با استعاره و تشبیه ۱۰
۱. تشبیه تمثیلی ۱۰
۲. استعاره تمثیلی ۱۰
۳. تمثيل داستانی ۱۱
- حکایت و تمثيل از نظر مولانا ۱۳
- تمثيلات مولانا برای بیان سرکشی صورت از معنا ۱۵
۱. نور واحد و چراغها ۱۶
۲. قصه‌ها و حقایق آنها ۱۷

۳. جسم و روح ۱۹
۴. لفظ و معنا ۱۹
۵. کوزه و آب ۲۲
۶. لیلی و مدعیان ۲۳
۷. اشتراک لفظی و عالم متشابهات ۲۴
۸. سحر و معجزه/آب شیرین و آب تلخ ۲۵
۹. خطای حواس ۲۶
۱۰. قصور عبارت ۲۸
۱۱. نفاق آدمی ۲۹
۱۲. نارسایی دلالت ۳۱
۱۳. اختلاف زبان ۳۲
- اهمیت صورت در فرایند ادراک ۳۴

فصل دوم داستان تمثیلی در مثنوی ۳۷

- چند نکته مهم در باب داستان پادشاه و کنیزک ۴۲
- ۱- رمزی و کنایه بودن داستان پادشاه و کنیزک ۴۲
- ۲- منشأ و پیشینه داستان پادشاه و کنیزک ۴۵
- ۳- ارتباط این داستان با حکایات پس از آن ۴۷
- ۴- این داستان در جزئیات اشکال دارد ۵۰
- داستان پادشاه و کنیزک و تفاسیر مثنوی ۵۱
- ۱- تفسیر حسین خوارزمی ۵۳
- ۲- تفسیر خواجه یعقوب چرخ‌حصاری ۵۴
- ۳- تفسیر حکیم ملاهادی سبزواری ۵۴
- ۴- تفسیر اسماعیل آنقروی ۵۵
- ۵- تفسیر بدیع الزمان فروزانفر ۵۵
- ۶- تفسیر رینولد الین نیکلسون ۵۵
- ۷- تفسیر عبدالحسین زرینکوب ۵۶

۵۷	الف) تأویل عام .....
۵۸	ب) تأویل خاص .....
۵۹	۸- تفسیر مهدی تدّین .....
۶۰	جمع بندی کلی از نمادهای چهارگانه در شروح مثنوی .....
۶۰	۱- پادشاه .....
۶۰	۲- حکیم الاهی .....
۶۱	۳- کنیزک .....
۶۱	۴- زرگر سمرقندی .....
۶۲	دیگر نمادهای داستان در شروح مثنوی .....
۶۲	نقد و تحلیل تأویلهای و تفسیرهای شارحان .....
۶۳	۱- نقد تفسیر خوارزمی .....
۶۴	اشکالاتی در باب تفسیر خوارزمی .....
۶۵	۲- نقد شرح یعقوب چرخي .....
۶۵	اشکالاتی در باب تفسیر چرخي .....
۶۶	۳- نقد شروح سه گانه سبزواری .....
۶۶	چند اشکال بر تفسیر سبزواری .....
۶۷	۴- نقد شرح و تفسیر آنقروی .....
۶۷	چند اشکال در باب تفسیر آنقروی .....
۶۸	روح نزد حکما .....
۷۱	۵- نقد تفسیر نیکلسون .....
۷۲	اشکالاتی در باب سخن نیکلسون .....
۷۳	۶- نقد تفسیر زرینکوب .....
۷۴	اشکالات تفسیر و تأویلات زرینکوب .....
۷۸	۷- نقد تأویل تدّین .....
۷۹	چند اشکال در باب شرح تدّین .....
۸۱	تأویل نهایی داستان .....

- ۱- حکیم الاهی (روح) ۸۵
- ۲- پادشاه (عقل) ۸۸
- ۳- کنیزک (نفس) ۸۹
- ۴- زرگر (تن و حواس) ۹۰
- نگاهی اجمالی به داستان ۹۲
- ساختار چند داستان دیگر مثنوی و مطابقت آنها با داستان اول ۹۵
- ۱- داستان شیر و نخجیران (دفتر اول) ۹۵
- ۲- داستان طوطی و بازرگان (دفتر اول) ۹۷
- ۳- پیر چنگی (دفتر اول) ۹۸
- ۴- داستان شهری و روستایی (دفتر سوم) ۱۰۰
- ۶- قصه وکیل صدر جهان (دفتر سوم) ۱۰۰
- ۷- داستان خورندگان پیل (دفتر سوم) ۱۰۲
- ۸- داستان سلیمان و بلقیس (دفتر چهارم) ۱۰۵
- نکته پایانی ۱۰۶

بخش دوم: خیال ۱۰۹

- نگاهی به پیشینه خیال ۱۱۱
- خیال نزد فلاسفه و عرفای اسلامی ۱۱۶
- فارابی ۱۱۶
- ابن سینا ۱۱۸
- سهروردی ۱۱۸
- ملاصدرا ۱۱۹
- طبیعت و کارکرد خیال در افکار ابن عربی ۱۲۱
- خیال برزخی ۱۲۱
- ۱- خیال بسیط ۱۲۱
- ۲- خیال ابداعی ۱۲۲

- ۱۲۶ ..... ۳- خیال برزخی
- ۱۲۷ ..... خیال، رؤیا و واقع
- ۱۲۹ ..... رؤیا و واقع از دید ابن عربی
- ۱۳۲ ..... خیال، جهان محسوس و تأویل
- ۱۳۲ ..... خیال و نبوت
- ۱۳۳ ..... خیال اندر خیال
- ۱۳۵ ..... خیال و نور
- ۱۳۶ ..... خیال؛ حدّ واسط و حدّ فاصل
- ۱۳۷ ..... خیال برزخی و آفرینش
- ۱۴۱ ..... برزخیت خیال
- ۱۴۵ ..... انسان و خیال
- ۱۴۶ ..... خیال و وحدت وجود
- ۱۴۷ ..... ماهیت خیال
- ۱۴۹ ..... خیال و تأویل
- ۱۵۰ ..... عوالم سه گانه خیال
- ۱۵۱ ..... خیال و اسم الاهی «النور»
- ۱۵۲ ..... ارتباط معنوی اصطلاحات سه گانه با خیال
- ۱۵۲ ..... الف- خیال در معنای برزخ
- ۱۵۲ ..... ب- خیال در معنای عالم خیال
- ۱۵۲ ..... ۱- عالم خیال مطلق
- ۱۵۳ ..... ۲- عالم تمثّل
- ۱۵۳ ..... ۳- عالم خیال مقید
- ۱۵۳ ..... پ- خیال در معنی حضرت خیال
- ۱۵۵ ..... خیال و عقل
- ۱۵۶ ..... حدود و مرزهای عقل
- ۱۵۸ ..... خیال و کشف

۱۵۹	.....	رابطه حسن، عقل و خیال
۱۶۴	.....	خیال و جمع اضداد
۱۶۶	.....	غیبت از حواس
۱۶۷	.....	کشف و شرع
۱۶۸	.....	خیال و ایمان
۱۶۹	.....	نکته پایانی در باب خیال

بخش سوم: تأویل ۱۷۳

۱۷۵	.....	تأویل
۱۸۰	.....	«ظالم» در قرآن
۱۸۱	.....	الف- ترجمه و تفسیرهای عامه
۱۸۱	.....	۱. تفسیر کبیر طبری
۱۸۲	.....	۲. تفسیر ابوالفتوح رازی
۱۸۴	.....	۳. تفسیر مجمع البیان
۱۸۶	.....	نتیجه گیری از تفاسیر عامه
۱۸۷	.....	ب- تفاسیر صوفیانه پیش از ابن عربی
۱۸۷	.....	۱. کشف الاسرار وعده الابرار
۱۹۰	.....	۲. تفسیر الحقایق
۱۹۰	.....	دسته اول
۱۹۳	.....	دسته دوم
۱۹۷	.....	۳. لطایف الاشارات
۱۹۹	.....	پ- دیگر کتب عرفانی
۱۹۹	.....	۱. انسان کامل
۲۰۰	.....	۲. تمهیدات
۲۰۵	.....	۱- ظالم
۲۰۵	.....	۲- مقتصد

۲۰۶	..... سابق ۳-
۲۰۷	..... جمع‌بندی دیدگاه‌های و تفاسیر صوفیانه
۲۰۸	..... ت. ابن عربی
۲۰۸	..... خلاصه‌ای از فصّ نوحی
۲۲۰	..... سخن آخر
۲۲۱	..... بخش چهارم: فرزند ازل
۲۲۴	..... رساله نخست: رساله وحدتیه
۲۲۴	..... ۱- نگاهی به مؤلف رساله
۲۲۴	..... الف) مولانا جلال‌الدین محمد بلخی
۲۲۶	..... ب) جلال‌الدین پورانی
۲۲۶	..... ج) جلال‌الدین تبریزی
۲۲۶	..... د) جلال‌الدین دوانی
۲۲۶	..... ۲- موضوع و سبک رساله
۲۲۸	..... متن و شرح رساله
۲۴۰	..... رساله تنبیهیه
۲۴۱	..... متن رساله
۲۴۲	..... فهرست آیات قرآن

مقدمه ای برای چاپ سوم

خرسندم که کتاب تمثیل، خیال و تأویل پس از نشر نخستین، مورد توجه و استقبال شایسته دانشجویان و علاقه مندان به مباحث عرفانی قرار گرفت. مطالعه کنندگان این اثر ضمن ستایش جانب نقدی و انتقادی مباحث بخش‌های گوناگون کتاب با نظر به اهمیت موضوع نکات ارزشمندی به منظور رفع نقایص و تکمیل بحث‌ها به صورت کتبی و حضوری به این بنده منتقل نمودند. برای پاسخ مناسب به پیشنهادها و توصیه‌های سودمند و عالمانه عزیزان بر آن شدم که اصلاحی اساسی در متن کتاب و فصول و بخش‌های آن انجام دهم. از این رو مطالبی که به زعم بنده نیاز به تمهید و یا بیان نتایج نداشته و به همین دلیل خلاصه و موجز گویی شده بود در چاپ جدید به تفصیل بیان نمودم. در فصل تمثیل مقدمه ای کامل و گسترده مطرح شد و به نمونه‌ها و شواهد در حد مکفی افزوده شد. پیگیری پیشینه بحث‌ها مد نظر قرار گرفت و تعدادی مباحث جدید به این بخش کتاب افزوده شد. در مواردی بناچار عناوین را تغییر دادم و مطالب مغفول مانده را به اصل مباحث الحاق کردم. تغییرات در بخش دوم یعنی عالم خیال نیز چشمگیر شد. اگرچه پیشینه‌ای مختصر در این باب نوشته شده بود اما در چاپ جدید حوزه مباحث بسی گسترده تر شد. توجه همزمان به میراث عرفان خراسانی در این بازنگری امری اجتناب ناپذیر بود؛ از این رو تا جایی که شرایط بحث اجازه می داد این مقابله و سنجش در حد کفایت انجام یافت.

می‌توان گفت چاپ حاضر شکل کامل شده نوشته پیشین است. اما با این حال از تمام خوانندگان سخن‌سنج و دانشمند خواهان تدقیق در مباحث کتاب و بیان کاستی‌ها و ناراستی‌های آن هستم. از همکاران دلسوز و خیره‌انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی به‌ویژه رییس محترم آن آقای دکتر زند مقدم که تلاش کردند تا چاپ سوّم منقح‌تر و مطلوب‌تر به زیور طبع آراسته گردد بسیار سپاسگزارم و مزید توفیقاتشان را از خداوند بزرگ خواستارم.

داود اسپرهم

۹۶/۱۲/۱

بخش اول

عالم تمثیل

فصل اول

معرفت‌شناسی تمثیل

تمثیل و جایگاه آن در انواع سخن

ارسطو سخن را مرکب از دو چیز می‌داند:

الف- صورت form : و آن را بر دو قسم می‌داند؛

۱- نثر: که سخن بی وزن و آهنگی است. ۲- نظم: که دارای وزن و آهنگ است.

ب- ماده/محتوا content: که بر سه قسم است:

۱- قیاس deduction ۲- استقرا induction ۳- تمثیل Allegory

اما انواع قیاس:

الف- برهان proof: که عبارت است از:

۱- بدیهیات ۲- فطریات ۳- وجدائیات ۴- قضایا قیاساتها معها^۱ ۵- مسلّمات ۶- مشهودات.

ب- جدل dialection: که عبارت است از: ۱- تناقض ۲- تضاد ۳- تعارض.

---

۱. قضایانی است که عقل در آنها به واسطه امری که از ذهن غایب نمی‌گردد هنگام تصور طرفین حکم کند، چنانکه گوئیم چهار جفت است و این حکم به واسطه وسطی است که همواره در ذهن ما حاضر است و آن انقسام به دو متساوی می‌باشد، به وسیله همین وسط ذهن چنین شکلی ترتیب می‌دهد: چهار تقسیم می‌شود به دو متساوی و هر چه چنین باشد جفت است. پس چهار جفت است. این نوع قضایا را فطریات نیز نامند. (از کشاف اصطلاحات الفنون)

ج-خطابه rhetoric: که عبارت است از ترغیب عملی.

د- شعر poetry: که اساسش تخیل است. (شعر غیر از نظم است.)

ه- مغالطه / fallacy: که اساسش تخیل است.

ارسطو بر این باور بود که قیاس و استقرا که یکی استنباط کل از جزء و دیگری استنباط جزء از کل است احکام یقینی به دست می دهند اما تمثیل که استنباط جزء از جزء است افاده یقین نمی کند. در مورد انواع قیاس نیز معتقد بود برخلاف برهان، جدل و مغالطه که به ترتیب دارای اعتبار در حکم اند؛ شعر و مغالطه که اساسشان تخیل است انسان را از واقعیت دور می کنند.

نگاهی به تمثیل در لغت و اصطلاح

تمثیل در لغت: تمثیل را مثل آوردن، تشبیه کردن چیزی به چیزی، نگاشتن و تصویر کردن پیکر و نمودن صورت، عقوبت کردن و عبرت دیگران گردانیدن کسی، مُثله کردن برای سیاست و عقوبت، نقل نمونه، مثل و مانند، مثل و مثال و داستان و افسانه و کنایه، تقلید و در آوردن شبیه دانسته اند.^۱

در اصطلاح منطقی:

اثبات حکم واحدی در امری جزئی به خاطر ثبوت آن حکم در جزئی دیگر به علت وجود معنی مشترکی بین آن دو جزئی.

در اصطلاح فقهی:

تمثیل در فقه را قیاس فقهی می نامند. در فقه جزء اول [صغری] را فرع و [جزء] دوم [کبری] را اصل و مشترک [نتیجه] را علت جامع گویند؛ چنانکه گویند: عالم مؤلف است پس حادث است مانند خانه؛ چون خانه حادث است و به علت آنکه مُرکّب و مؤلف از اجزاء مختلف است و این علت (تألیف از اجزاء مختلف) در عالم موجود است. پس عالم حادث است.^۲

۱. لغت نامه دهخدا، فرهنگ فارسی معین، منتهی الارب، ناظم الاطباء، اقرب الموارد، منتهی الارب، آندراج / مدخل تمثیل.

۲. تعریفات جرجانی / مدخل تمثیل.

در اصطلاح فلسفه و علوم اجتماعی:

تمثیل در دانش منطق، فلسفه و علوم اجتماعی از انواع حجّت و استدلال به شمار می‌رود. استدلال یا حجّت نوعی از فعالیت خاص ذهن آدمی است که به منظور آشکار ساختن نادانسته‌های خود از قضایای معلوم به قضایای مجهول سیر می‌کند. این حرکت ذهنی همانطور که گفته شد بر سه نوع است؛ قیاس، استقراء و تمثیل.^۱

۱. قیاس

زمانی است که ذهن آدمی از قضایای کلی به نتایج جزئی می‌رسد؛^۲ یعنی ذهن با استفاده از اصول و قضایای کلی‌ای که درستی آن معلوم است به مطلوب و هدف خود حرکت می‌کند. پس وقتی یک امر کلی مشخصی داریم و از آن طریق به امر جزئی پی می‌بریم این شیوه استدلال را قیاس می‌گویند. فی‌المثل اگر این حکم کلی (کبری) را داشته باشیم که انسان می‌میرد و این حکم جزئی (صغری) را که افلاتون انسان است آنگاه می‌توانیم چنین قیاس کنیم که افلاتون می‌میرد. می‌توان گفت در استدلال قیاسی از کل به جزء و از عام به خاص می‌رسیم. در قیاس، مقدمات استدلال (به‌صورت ضمنی) شامل نتیجه هم می‌شود. مثلاً در قضیه «هر انسانی می‌میرد» قضیه نتیجه^۳ یعنی «پس افلاتون می‌میرد» هم درج شده است.^۴

«Allegory» یا Raisonnement analogique واژه‌ای یونانی است و معنی آن دیگرگون سخن گفتن است. همچنین به روایتی اطلاق می‌شود که در آن همه عوامل متنی اعم از واژگان، تصاویر و تعابیر به منظوری غیر از معانی ظاهری و قاموسی استعمال شوند؛ یعنی برای مقاصد ثانوی که آن مقصد معنایی را «ممثول به» می‌نامند.
۲ جزئی ممکن است جزئی حقیقی یا جزئی اضافی باشد.

3 Conclusion

۴ قیاس بر دو گونه است الف-قیاس اقترانی Syllogisme cathogorique ب-قیاس استثنایی Syllogisme hypothetique. قیاس اقترانی، قیاسی است که عین نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل در مقدمات آن مذکور نباشد مانند: گاو علفخوار است- هر علفخواری دارای ادرار قلیانی است- پس: گاو دارای ادرار قلیانی است. در واقع در قیاس اقترانی محمول جمله دوم (صغری) محمول جمله نتیجه می‌شود.
عرفای ما به‌خصوص مولانا با قیاس اقترانی سر ستیز دارد:

عمر در محمول و در موضوع رفت / بی‌بصیرت عمر در مسموع رفت
هر دلیلی بی‌نتیجه و بی‌اثر / باطل آمد در نتیجه خود نگر